

TANULMÁNYOK

Balázs Mihály¹

Altdorf és az erdélyi unitáriusok

Amikor Gustav Georg Zeltner 1729-ben közzétette a *Historia Crypto-Socinianismi Altorfianae* című munkát,² széles körben ismertté vált az altdorfi egyetem történetének egy roppant izgalmas epizódja. Csak a legfontosabb tényeket említem: a wittenbergi egyetemen tanító, s az unitáriusok ellen ádáz küzdelmet folytató Albert Grawer kezdeményezésére 1616-ban vizsgálat indult a filozófia és a teológia négy évvel korábban, 1612-ben elhunyt professzora, Ernst Soner ügyében. A vizsgálat kiderítette, hogy 1606 tájától a mondott professzor környezetében Altdorfban egy antitrinitárius csoport működött, amelynek tagjai titkos összejöveteleket tartottak, ahol nem csupán teológiai kérdéseket vitattak meg, hanem az általuk helyesnek tartott módon vették fel az úrvacsorát is. A város vezetői egy sor intézkedést hoztak a pestis továbbterjedésének megelőzésére, amelyek közül a leglátványosabb az volt, hogy 1616. június 30-án Altdorf városának

¹ Balázs Mihály (1948–) irodalomtörténész, a Szegedi Tudományegyetem Régi Magyar Tanszékének professzora, a Baden-Badenben megjelenő *Bibliotheca Dissidentium* című sorozat magyarországi szerkesztője. Legfontosabb önálló könyvei: *Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén*. Budapest, 1988. (Humanizmus és reformáció 14.); *Early Transylvanian Antitrinitarism 1567–1571. From Servet to Palaeologus*. Baden-Baden, 1996. (*Bibliotheca Dissidentium. Scripta et Studia* 7.); *Teológia és irodalom. Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei*. Budapest, 1998. (Humanizmus és reformáció) Balassa Kiadó; *Felekezeti és fikció. Tanulmányok 16–17. századi irodalmunkról*. Budapest, 2005. (Régi Magyar Könyvtár Tanulmányok 8.); *Ungarländische Antitrinitarier IV. Ferenc Dávid. Bibliotheca Dissidentium XXVI*. Baden-Baden & Bouxwiller, 2008.

² Gustav Georg Zeltner: *Historia Crypto-Socinianismi Altorfianae quondam academiae infestae*. Leipzig, 1729. Gustav Georg Zeltner: *Historia Crypto-Socinianismi Altorfianae quondam Academiae infesti arcana*, 2 Bde., 1729, I 819 -856.

piacterén elégették azokat az antitrinitárius könyveket, amelyeket Soner követőinél találtak meg.

Az altdorfi titkos szocinianizmussal azóta tekintélyes szakirodalom foglalkozott, ám a jelenség értelmezésében komoly különbséget tapasztalhatunk. Vannak szerzők, például a teológiai fakultás korai történetét megíró Siegfried Scheurl,³ akik jelentéktelen epizódnak minősítik, de nem hiányoznak olyanok sem, akik fordulópontnak tekintik az unitarizmus történetében. Ez utóbbiak szerint ebben a körben formálódott meg először az az igény, hogy a szentháromság-tagadó irányzatok filozófiai megalapozást kapjanak. E felfogás hívei szerint a nagy 17. századi szociniánus teoretikusok közül jó néhány (Johann Crell, Martin Ruar, Jonas Szlichting, Samuel Pszypkowski) innen kapott ösztönzést nézeti filozófiai megalapozására.⁴ Úgy vélem ez a vita még nem zárult le, s nem is célszerű erre törekedni, hiszen éppen most tűzte napirendre egy Friedrich Vollhard által vezetett projekt a minden eddiginél alaposabb és sokoldalúbb vizsgálatot. (Ennek keretében 2008 októberében és 2010 decemberében Münchenben két műhelymunkát is tartottak.)⁵

Az erdélyi antitrinitarizmus kutatói különösen érdekeltek egy ilyen alapos vizsgálatban, hiszen az itteniek részvételét illetően a legnagyobb bizonytalanság figyelhető meg a szakirodalomban. Az összefoglalások csaknem mindegyike megemlíti ugyanis, hogy Soner tevékenységének hírére nagy számban özönlöttek ide a fiatalok Lengyelországból, Litvániából, Magyarországról és Erdélyből, ám nem vált vizsgálat tárgyává, kik is ezek az erdélyiek, s mit tudunk tevékenységükről. Ennek oka nem kis mértékben persze az, hogy Altdorf és a lengyelországi antitrinitáriusok kapcsolatairól jóval több dokumentummal rendelkezünk:

³ Siegfried Freiherr von Scheurl: *Die theologische Fakultät Altdorf im Rahmen der werdenden Universität 1575–1623*. Nürnberg, 1949. *Altdorf im Rahmen der werdenden Universität 1575–1623*, 1949.

⁴ Zbigniew Ogonowski: *Aristotelizm heterodoksalny w religijności zracjonalizowanej*. In: *Studia Filozoficzne* 1964/4. 71–110. Uő: *Socynianizm i oświecenie. Studia nad myślą filozoficzno-religijną arian w Polsce XVII wieku*. Warszawa, 1966, 191–234. *Studia nad myślą filozoficzno-religijną arian w Polsce XVII wieku*, 1966; – Domenico Caccamo, *Ricerche sul socinianismo in Europa*, in: *Bibliothèque d’Humanisme et Renaissance*, XXVI, 1964, 573–607.; Uő, *Ernest Soner i kryptosocynianizm w Altdorfie*, in: *ORP* 9, 1964, 85–104; Uő, *Socinianer in Altdorf und Danzig im Zeitalter der Orthodoxie*, in: *Zeitschrift für Ostforschung*, 19, (1970), 42–78;

⁵ A legújabb összefoglalás bibliográfiával: Wolfgang Mährle: *Eine Hochburg des Kryptocalvinismus und des Kryptosocinianismus? Heterodoxie an der Nürnberger Hochschule in Altdorf um 1600*. *Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg*, 2010/97. 195–234.

levelek és naplórészletek is ránk maradtak, így a kutatóknak nem kell a beiratkozási adatokra korlátozódniuk.

A beiratkozásokkal kezdve a legfontosabb adat az, hogy még Soner életében, ugyanazon a napon, 1608. november 25-én három erdélyi unitárius ifjú kezdte meg itt tanulmányait. Egyszerre érkezett tehát három fiatalember, s valószínűleg nem is mentek tovább innen más egyetemre, hiszen egyikük neve sem bukkan elő további matrikulákban. Ez kivételes jelenségnek számít, hiszen a peregrinus diákok túlnyomó többsége több intézményt is felkeresett. Nem tudjuk, meddig maradtak itt, de ez az együttes és egy célra irányuló fellépés föltétlen említésre méltó. Ráadásul nem is akárkikről van szó, hanem jelentékeny kolozsvári patriícus családok gyermekeiről.

1. A legismertebb Laurentius Filstich,⁶ a kolozsvári szász nációnak egyik legjelentősebb családjának tagja. Hasonló nevű nagyapja már Dávid Ferenc elítélésének évében a város első embere volt, aki a városával együtt nem kis pénzt fordított arra, hogy Blandrata megvásárlásával elérjék papjuk kiszabadítását a börtönből. Édesapja Petrus Filstich követként többször képviselte a várost nagyon nehéz időkben, s ő rendezte például a városból 1606-ban hosszú időre eltávolított jezsuiták anyagi ügyeit. A fiú Laurentius 1619–1622 között az unitárius egyház egyik legfontosabb világi vezetője, majd 1626-ban immár reformátusként töltött be fontos funkciókat a városban.

2. Stephanus Baczy (Bácsi István)⁷ a magyar nációnak tagja volt, s az ő pályája ívelt legmagasabbra, hiszen több városi funkció betöltése után 1640–1642 között a város főbírója lett.

3. Ugyancsak a magyar nációnak tagja volt az a Thomas Viczy (Viczi Tamás),⁸ akiről csak azt tudjuk, hogy az apja tekintélyes ötvösmester volt.

Említésre méltó, hogy bár nem egyforma részletességgel rekonstruálható a rendelkezésünkre álló adatokból mindegyikük további életútja, közösnek látszik pályájukon, hogy egyikőjük sem lett lelkész, mindegyikük világi foglalkozást választott. A legközelebb az egyházi élethez egyébként Laurentius Filstich maradt, akit 1619–1622 között egyházfiként emlegetnek a források. Ő egyébként később áttért a református hitre, s I. Rákóczi György fejedelem a Farkas utcai református templom újjáépítési munkálatainak a vezetésével bízta meg.

⁶ Szabó Miklós – Tonk Sándor (kiad.): *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban*. Szeged, 1992, N° 1531. (Fontes Rerum Scholasticarum IV.)

⁷ *Erdélyiek egyetemjárása* N° 2584

⁸ *Erdélyiek egyetemjárása* N° 2746

Az elmondottakból mindenesetre talán arra következtethetünk, hogy az 1608-ban beiratkozottak célja nem kizárólag a tanulás volt. Akár arra is gondolhatunk, hogy a kolozsvári unitárius egyházak fő támogatóit képviselte a három férfiú. A tanuláson kívül tehát céljuk lehetett az is, hogy a gazdag birodalmi városban felbukkant hitsorsosokkal találkozzva azt is felmérjék, lehetőség van-e a kapcsolatok felvételére magával a várossal is, s hogy számíthatnak-e hosszabb távon is az egyetem fogadókészségére.

A helyzet megértéséhez nem árt emlékeztetbe idéznünk azt a közismertényt, hogy az 1590-es évek elejével kezdődően hatalmas megrázkódtatásokat kellett átélniük az unitáriusoknak. Az utóbbi évek történeti szakirodalmában szinte közhellyé vált, hogy Erdély számára nem a mohácsi csata jelentette a nagy történeti kataklizmát, hanem a tizenöt éves háború. Az unitáriusok közössége még ezen belül is a különösen nagy veszteségeket elszenvedők közé tartozott: a háború küszöbén, 1594-ben a hatalmi harcok során legyilkolták nagy nemesi pártfogóik tekintélyes részét, akik nem értettek egyet azzal, hogy Erdély csatlakozzon a jezsuiták által nagyon vonzó színekben feltüntetett, egész Európa gyors felszabadításával kecsegtető kereszties hadjárathoz. Később egy időre elvesztették minden intézményüket, templomukat és iskolájukat is beleértve, s a tragikus események mélypontján Kolozsvárott még nyilvános istentiszteletet sem tarthattak. Ilyen körülmények között természetesen egyáltalán nem gondolhattak arra, hogy a korábbi gyakorlatnak megfelelően rendszeresen unitárius ifjakat küldjenek külföldi egyetemekre.⁹ Roppant beszédes, hogy ezekből az évekből csak két adatunk van arra, hogy unitáriusaink legkedveltebb egyetemére, a páduaira beiratkozzék valaki: 1597-ben Göcs Pál, 1603-ban pedig Csanádi Pál kezdte meg itt tanulmányait.

A korábban nyitottságukról híres unitáriusoknak tehát szinte teljes elzártságban kellett élniük, s biztató jelek először Bocskai fejedelemsége alatt figyelhetőek meg: ekkor visszakapták legfontosabb intézményeiket, s így aztán szinte jelképes gesztus volt, hogy a református fejedelem temetésén, 1606-ban Toroczkai Máté unitárius püspök ünnepi prédikációt tarthatott.¹⁰ Az egyház intézményei-

⁹ Az unitárius peregrináció sajátosságairól: Bálint Keserű: *Peregrinatio academica dissidentium der Siebenbürger Unitarier*. In: Szögi László – Varga Júlia ed.: *Universitas Budensis. International Conference for the History of Universities in the Occasion of the University of Buda*. Budapest, 1997. Lásd még a Magyar Művelődéstörténeti Lexikon *peregrinatio* címszaván belül az unitáriusokról írottakat.

¹⁰ Bocskai és az unitáriusok viszonyáról újabban: Dáné Veronika: „...Hogy gyászos állapotjok vigasztalást vehessen.” *Bocskai István kiváltságlevele az erdélyi református lelkészözevgyek és árvák javára*. In: Barta János ifj. – Papp Klára (szerk.): „Nincsen nekünk több

nek megszilárdításához természetesen elengedhetetlen volt az iskolarendszer kialakítása is, s mivel már korábban gyakorlattá vált, hogy magasabb világi és egyházi tisztségeket csak egyetemet végzett emberek tölthetnek be, kikerülhetlenné vált az olyan egyetemek felkutatása, amelyekben unitáriusok is tanulhattak. (Jól ismert, hogy a 16. század végén egyedül Pádua volt az, ahol hallgatólagosan elnézték az unitáriusokat, hogy aztán Leiden tegyen szert ebből a szempontból nagy fontosságra.) Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a lengyelországi Raków ekkor még nem volt azon a szinten, amelyre később emelkedett, arról nem is beszélve, hogy a dogmatikai ellentétek miatt egyáltalán nem volt olyan vonzó hely az erdélyiek többsége számára, mint gondolnánk. Vannak ugyan adatok arra, hogy a legnehezebb időszakban segítséget kaptak a lengyelországi hitsorsosoktól: Göcs Pál kolozsvári lelkész például 1603-ban Lengyelországba menekült, ám a lengyel antitrinitáriusokkal közel sem voltak harmonikusak és kiegyensúlyozottak kapcsolataik. Több jel mutat arra, hogy éppen a válságos időszak elején újra napirendre kerültek a két közösséget elválasztó dogmatikai viták. Fausto Sozzini *De Jesu Christi invocatione* című művének megjelenése 1595-ben, az Enyedi Györggyel levelekben lefolytatott és csak töredékesen ismert vita 1596-ban egyértelműen arra utal, hogy a két közösségben meghatározó szerephez jutó áramlatok között nem csökkent a feszültség.¹¹ Az időszak magyar nyelvű szöveganyagát ugyan még nem ismerjük a szükséges mértékben, de az megállapítható, hogy Enyedi, Várfalvi Kósa János és Toroczkai Máté püspöksége alatt a tagoltságát és sokszínűségét továbbra is őrző erdélyi antitrinitarizmusban meghatározó volt a Palaeologus és Dávid Ferenc eszmei örökségét őrző nonadorantizmus.¹² Informatívnak látszik ebből a szempontból is, hogy a lengyel szociniánusok egy, jóval később, 1629-ben írott és az erdélyieknek címzett levele kifejezetten sérelmezi, hogy az erdélyiek nem akarják hozzájuk küldeni a gyermekeiket.¹³

hazánk ennél...” *Tanulmányok a Bocskai felkelés történetéhez*. Budapest, 2004, Lucidus, 174–184.

¹¹ *Bibliotheca Dissidentium Répertoire des non-conformistes religieux des seizième et dix-septième siècles*. T. XV. (*Ungarländische Antitrinitarier II. György Enyedi*) János Káldos unter Mitwirkung von Mihály Balázs. Baden-Baden, 1993. (Bibliotheca Bibliographica Aureliana CXXXVII)

¹² Erről részletesen: Balázs Mihály: *Felekezeti és fikció. Tanulmányok 16–17. századi irodalmunkról*. Budapest, 2006, Balassi, 65–75.

¹³ Keserű Gizella: *The Late Confessionalisation of the Transylvanian Unitarian Church and the Polish Brethren*. In: Lech Szczucki ed.: *Faustus Socinus and His Heritage*. Kraków, 2005, 163–188.

Mindenesetre roppant figyelemre méltó, hogy a Soner-kör legaktívabb tagja 1608–1610 között az a litvániai Michael Güttich, akiről az egyik forrásban azt olvassuk, hogy korábban Radecke Bálint erdélyi iskoláját látogatta. 20. századi életrajzírója azt is tudni véli, hogy Altdorfba indulása előtt Erdélyben nagyon aktív propagandatevékenységet fejtett ki az unitarizmus érdekében.¹⁴ Erdélyi adatok ezt ugyan nem támasztják alá, de valamiféle affinitás kialakulása az itteniek iránt egyáltalán nem zárható ki. Ez talán még későbbi teológiai műveiben is nyomot hagyott. Talán ezzel is összefüggésben lehet, hogy a Samuel Bock adatai szerint a természetes ész világára építkezni akaró (ipsa ratione et jure naturae dictante), s a tekintélyektől függni nem akaró (nolo cuiusquam ab auctoritate pendere, sed solis rationibus) Güttich egyáltalán nem volt harmonikus viszonyban a szociniánus teológusok vezérkarával, hiszen a Krisztus személyéről írott értekezésének kiadását Bock szerint Smalcus akadályozta meg.¹⁵ Erről majd többet mondhatunk, ha lehetőségünk nyílik annak a jelenleg még elérhetetlen értekezésnek a tanulmányozására, amelyet Ludovicus Lucius 1628-ban Bázelen jelentetett meg, s amely a későbbi leírások szerint közli Güttich *Defensio quinque argumentorum contra satisfactionis dogma allatorum* című művét.

Elképzeltető tehát, hogy az erdélyiek radikálisabb krisztológiája is jelen volt Altdorfban, ám azt nem mernénk állítani, hogy a Kolozsvárról érkező csoportok ennek a radikalizmusnak folyamatos jelenlétet tudtak volna biztosítani. Ennek már az is akadályja volt, hogy a következő csoportosulás csak jóval később, már Soner halála után jelentkezett: 1614. október 14-én érkezik ide Johannes Szilágyius¹⁶ annak a Stephanus Makai Rasornak¹⁷ a társaságában, aki talán már egy szemeszter után Ingolstadtba megy át. 1616 végétől már mindketten Leidenben hallgatnak filozófiát. Közülük az utóbbi a jelentősebb, hiszen 1620-tól a kolozsvári kollégium tanáraként van róla adatunk, majd 1626–1644 között unitárius papként emlegetik. Neki testvére volt az a Makkai Nyíró János, aki 1619-ben nyomdát állított fel Kolozsvárott, hogy a református fejedelmek alatt már csak időnként adódó lehetőségekkel élve legalább az egyházi élet szempontjából legfontosabb műveket megjelentesse közössége számára. Adatok híján tehát csak találgathatnánk arról, hogy miért nem nőtt meg nagyobb mértékben a beiratkozottak száma, s a lehetséges magyarázatok közé talán azt is felvehetjük, hogy a

¹⁴ Polski Słownik Biograficzny, T, VIII, 9–10. (Stanisław Szczotka)

¹⁵ Samuel Bock: *Historia Antitrinitariorum, maxime Socinianism et Socinianorum*. Regiomonti et Lipsiae, T. II.

¹⁶ *Erdélyiek egyetemjárása* N° 1154.

¹⁷ *Erdélyiek egyetemjárása* N° 2589.

zömmel nonadorantista erdélyieknek mégsem felelt meg Altdorf, de lehetnek prózaibb okok is. Az viszont talán figyelemre méltó, hogy összességében a 17. század első két évtizedében nyolc erdélyi iratkozik be Altdorfba, ami önmagában nem nagy szám, de úgy már fontos, hogy más felekezethez tartozó nem fordul elő ugyanebben az időben.

A kép teljességéhez persze az is hozzátartozik, hogy Erdélyből érkezett a szervezésben különösen jeleskedő Matthias Ravius¹⁸ is. Ő 1614. február 14-én iratkozott be, s azt is tudni lehet, hogy nem közvetlenül Erdélyből jött, hanem Rakówból, s fontos híreket és leveleket bíztak rá a lengyelországi központban. Jól ismert, hogy ez a tekintélyes kolozsvári szász családból származó férfiú valóban szoros kapcsolatot tartott fenn a szociniánus teológusokkal. Altdorfból hamarosan Jénába távozott, majd hazatérte után a kolozsvári szász gyülekezet papja lett, s Radecius püspök lányát vette feleségül. Az ő 1630-as évekbeli szerepét a régebbi magyar egyháztörténeti szakirodalom elítélően emlegeti, ám sokáig csupán a püspöki ambíciók elmarasztalásáig jutott. A modern kutatás azonban világossá tette: ő hosszabb ideje a legnagyobb elszántsággal dolgozott azon, hogy az erdélyi antitrinitarizmust egyneműen szociniánussá tegye. Ennek jegyében kezdeményezte az 1630-as évek második felében azokat a teológiai vitákat, amelyek nagyon megkönnyítették a református fejedelmi hatalom fellépését a nonadorantisták és a szombatosok ellen.

A beiratkozási adatokból kiindulva ezeket a kapcsolatokat és érintkezéseket lehet felszínre hozni, ám a tanulmány további részében három olyan epizódot említenék meg, amelyeknek még ennyi nyoma sincs a kutatás által eddig megfaggatott dokumentumokban. Időrendben haladva az első, a jóval korábban élt Christian Francken, aki az 1580-as évek második felében egy rövid ideig tanított Altdorfban.¹⁹ Nem az itteni rövid tanárkodás visszhangjára gondolunk, hanem a közismert módon roppant kalandos pálya későbbi alakulására, illetőleg a ránk maradt művekre. Az életmű talán legizgalmasabb, két kéziratban maradt darabját (*Disputatio inter theologum et philosophum de incertitudine religionis christianae* és *Spectrum diurnum genii Christiani Francken, apparens malo Simonii genio*) Keserű Bálint és Herner János fedezte fel, s Simon József a Wolfenbütteler Forschungen sorozatban megjelent PhD értekezésében mutatta

¹⁸ *Erdélyiek egyetemjárása* N° 1830. Tevékenységének árnyalt bemutatása: Keserű: *i. m.*

¹⁹ *Bibliotheca Dissidentium*, T., XIII, 1991, 98. (Jacek Wijaczka)

be jelentőségüket.²⁰ Francken azonban nem csupán ezekben bizonyul a radikális arisztotelizmus egészen kivételes merész és eredeti képviselőjének, hanem nyomtatásban megjelent korábbi műveiben is, így például a Szcucki által különösen nagyra tartott, 1584-ben megjelent *Praecipuarum enumeratio causarum, cur Christiani, cum in multis religionis doctrinis mobiles sint et varii, in Trinitatis tamen retinendo dogmate sint constantissimi* címűben is, amely folytonosan azt hangsúlyozza, hogy az értelemnek kell döntő szerepet juttatni a vallási vitákban, s amely a következetes nonadorantizmust egy filozófiailag kimunkált istenfogalomra alapozza. Föltétlenül indokoltnak gondoljuk tehát Soner és Francken műveinek együttes olvasását. Mondanom sem kell, hogy nem egyszerűen hatásvizsgálatot szorgalmazunk, hanem annak tanulmányozását, hogy miképpen rajzolódnak ki a két gondolkodó számára a teológia és a filozófia határai. Mivel Francken már nonadorantizmusa miatt is egyértelműen elutasításra talált a lengyelországiak között, jóval termékenyebbnek látszik az erdélyi fejleményekkel való szembesítés, hiszen itt rövid időszakokra mégiscsak állást kapott az unitáriusok kollégiumában, s bár egyáltalán nem volt az unitárius közösség hivatalos filozófusa, bizonyos megoldásai visszhangra találtak Enyedi György püspök értekezéseiben is. Csupán a pikantéria kedvéért érdemes megemlíteni egy valószínűleg sohasem tisztázható mozzanatot is. Simone Simoni egyik vitairatában említést tesz Francken egy mára elveszett művéről: *Sed iam tandem septima tua thesis de materia prima facit, ut mysterium capiam*. Hasonló cím alatt (*De materia prima*) utal erre Francken válaszirata is. Érdekes, hogy Felwinger 1644-ben *De materia prima disputationes duae* címmel jelentetett meg egy Soner művet.

A második egy jóval kevésbé ismert név, Varsolczi M. János.²¹ Hogy valamikor járt Altdorfban, azt onnan tudjuk, hogy a 18. század utolsó harmadában írott *Bibliotheca Unitariorum* című munkában, továbbá a *Historia ecclesiastica Transylvano-Unitaria*-ban műveinek felsorolásakor az egyik mára sajnos elveszett tételnél az szerepel, hogy Altdorfban és Ingolstadtban írta.²² A 18. századi szerzők tehát még látták ezt a kéziratot, amelynek a kolofonjában szerepelhetett ez az in-

²⁰ József Simon: *Die Religionsphilosophie Christian Franckens 1552–1610? Atheismus und radikale Reformation im frühneuzeitlichen Ostmitteleuropa*. Wiesbaden, Wolfenbütteler Forschungen, 2008. 117.

²¹ *Erdélyiek egyetemjárása* N° 1159.

²² A teljesebb leírás magyar fordításban: Kénosi Tözsér János – Uzoni Fosztó István: *Az erdélyi unitárius egyház története II*. Ford. Márkos Albert. A bevezető tanulmányt írta és a fordítást a latin eredetivel egybevetette: Balázs Mihály. Sajtó alá rendezte: Hoffmann Gizella, Kovács Sándor, Molnár B. Lehel, Kolozsvár, 2009, Erdélyi Unitárius Egyház, 237. (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 4/1.)

formáció. Az utóbbi időben több további forrás is előkerült róla, sikerült azonosítani könyvtárának jó néhány kötetét, s sikerült őt elkülöníteni hasonló nevű apjától is, aki a 16. század végén fontos helyeken volt unitárius lelkész.

Az ifjabbik Varsolczi a kolozsvári unitárius kollégium segédtanára volt 1613 tájáig, majd Rakówba ment, s minden valószínűség szerint innen utazott tovább Altdorfba, illetőleg talán visszatértében Ingolstadtba. Mindez 1615 táján történetelt. Hazatérte után 1630-ban bekövetkezett haláláig előbb a kolozsvári unitárius kollégium tanára volt, majd Kolozson lett lelkész.

Könyvtárának fennmaradt kötetei és ezekbe beírt megjegyzései alapján az eddiginél gazdagabb szöveganyag alapján rajzolhatjuk fel pályájának néhány fontos szakaszát.²³ Könyvgyűjtő tevékenységének legkorábbi dokumentuma egy Caspar Peucer csillagászati értekezését, továbbá Nicolaus Selnecker Arisztotelész fizikáját iskolai használatra feldolgozó művét tartalmazó kötet, amely 1606 novemberében került tulajdonába. 1609-ben jutott hozzá Erasmus *Adagiájának* 1544-es londoni kiadásához. Ekkor már a kolozsvári kollégium segédtanára lehetett, s ebben a minőségében írhatta a két másolatban is előkerült *Antitheses doctrinae Christi et Antichristi* című latin költeményét, amely 28 négy soros strófában írja le a szentháromság ellenében megfogalmazott polemikus iratok teológiai közhelyeit. Az egyik másolatot Enyedi *Explicationes*ének az a példánya tartalmazza, amely jelenleg az Erdélyi Unitárius Egyház Nagykönyvtárában található, míg a másikat Varsolczi könyvtárának egy újabban előkerült kötetében olvashatjuk. Ez a kötet Enyedi György híres *Explicationes* című munkája mellett Dávid Ferenc *Descriptio Dei tripersonati* című rövid verses szövegét is tartalmazza, amelyből ezen kívül csak egyetlen egy példányt ismer a szakirodalom. A kolligátum üresen hagyott lapjaira nagyon fontos polemikus szövegeket írtak be a 17. század elején. Ezekkel most részletesen nem foglalkozhatunk, csak megemlítjük, hogy Varsolczi említett *Antitheses* című műve mellett egy másik kéz további két vitairatot másolt be. Az egyik egy Rettegi János nevű szerző prózai értekezése az ariánus eretnekség, azaz az unitáriusok ellen, a másik pedig ennek ugyancsak prózában írt cáfolata. Ez utóbbi szerzőjének csak a nevét ismerjük, róla semmit sem tudunk, a református vitairat szerzője azonban fontos személyiség volt. A korábban a wittenbergi egyetemen tanult Rettegi János szerezte 1608-

²³ Könyveinek bemutatása során saját jegyzeteink mellett nagymértékben támaszkodunk Bíró Györgyi hamarosan megjelenő hatalmas anyaggyűjtésére is. Ha nem jelöljük meg külön a lelőhelyet, akkor a kolozsvári unitárius kollégiumban található példányokról beszélünk.

ban, akiről úgy tudjuk, hogy hazatérte után 1615-ben bekövetkezett haláláig Bethlen Gábor udvari papja volt.²⁴

A 17. század elején született református-unitárius vitairatok kontextusában látjuk tehát Varsolczi szövegeit, s ezt nem nehéz kapcsolatba hozni azzal, hogy bár nem tartozott az unitárius egyház vezető tisztségviselői közé, egy drámaian kiélezett pillanatban ő szólal meg egyháza képviselőjeként. Időrendben haladva előbb azokat a bejegyzéseket kell megemlítenünk, amelyeket egy olyan könyv kötéstáblájának belső oldalára írt be, amely Johannes de Sacro Bosco, Caspar Peucer csillagászati munkáit és Honter kozmográfiáját tartalmazza. Az 1612 decemberében megszerzett kötetbe az új tulajdonos az alábbi kommentárokat fűzte az 1613-as esztendő nem mindennapi eseményeihez:

„Anno Domini 1613 Magnificus Gabriel Bethlen confugit ad Turcarum Imperatorem contra legitimum suum principem Gabrielem Bathori et eodem anno, mense Julio rediit cum ingenti duorum Bassarum Turcicorum et Tartarorum exercitu, excluso Principe Gabriele Bathoreo. Johannes M. Varsolczi 1613. 14. Octobris, dum metu Turcarum ingenti prememur ad Thordam commorantium, scribebat Claudiopoli in suo Musaeo.

Eodem anno die 16. Octobris ingressus est Gabriel Bethlen cum Turcis Claudiopolim. Serva et libera nos o misericors Deus.

17. eiusdem mensis ingressi sunt cives Coronenses, Sesburgenses, Medienses et Sepusienses ad comitia Claudiopoli celebranda de novo Principe eligendo.”

Mondhatnánk, hogy az akkori közhangulat tükröződik ezekben a Bethlen Gábor trónra lépését rettegve fogadó sorokban, ám részletesebb elemzést igényel, hogy az új fejedelmet 1613 végén köszöntő ünnepi kiadványban miért éppen az ő disztichonjai képviselik az unitáriusokat. Ennek a szövegnek az elemzését is későbbre hagyva²⁵ csupán azt jegyezzük meg, hogy egészen a legutóbbi időkgig ezt a verset református szerző művének tekintették, s úgy értelmezték, mint a Bethlen Gábort mitizáló megnyilatkozások egyik legkorábbiát.²⁶

Más kötetek bölcséleti kérdések iránti elmélyült érdeklődéséről tanúskodnak. Így helyezi könyvespolcára 1609 februárjában Agrippa von Nettesheim híres *De incertitudine scientiarum* című művét, amelyet a bejegyzés szerint

²⁴ A 2004-es aukció során előkerült, magántulajdonban lévő kötetre Hoffmann Gizella hívta fel a figyelmet. A bejegyzett kéziratot művekről az OSZK másolatot készített.

²⁵ Modern kiadása: *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. Szilágyi Sándor (kiad.), T. VI, 347–348.

²⁶ Heltai János: *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*. Budapest, 1994, Balassi, 155–161. (Humanizmus és reformáció 21)

Szentmihályfalvi Bálint dészfalvi lelkészről kapott ajándékba, s amely 1615-ben majd Thordai János tulajdonába kerül. Később Dálnoki Nagy Lőrinchez került az a Bázelen 1556-ban megjelent kötete, amely Livius Róma történetének első decasa mellett a történelem olvasásának hasznáról tartalmaz egy kis szöveggyűjteményt. Hasonlóan híres tulajdonosi bejegyzések sorjáznak egy másik kötetben, amely egészen különös módon a szegedi Somogyi könyvtárból került elő. Mivel a Martin Bucer és Petrus Martyr tollából származó teológiai műveket tartalmazó kötet sorsával és tulajdonosaival külön tanulmányban is foglalkoztunk,²⁷ most csupán arról szólunk, hogy szerzőnk Bucer *Metaphrasis... in epistolam Pauli ad Romanos* című ifjúkori művének első fejezetéhez fűz nagyon fontos margináliákat. A Bucerral foglalkozó szakirodalom²⁸ szerint kulcsfontosságú fejezet ez, amelyben Strasbourg reformátora nyilvánvalóan Erasmus hatásától sem függetlenül a későbbiekben már nem vállalt nyitottsággal beszél teológia és filozófia összefüggéseiről. Roppant fontos, hogy folyvást hangsúlyozza: Isten már a törvény kinyilatkoztatása előtt is beírta az emberek szívébe az igaz bölcsességet, s így természetesen megadta az igaz filozófia ismeretét a pogányoknak is. A pogány filozófusok sorra vételével mutatja be, hogy közöttük Platón és követői voltak a legteljesebb tudás birtokában. A gondolatmenet summázatát adva két ízben tételesen is megfogalmazódik, hogy az igaz filozófia és Pál tanításai között a legteljesebb összhang van arról, hogy van Isten, hogy az ő képmásai vagyunk, hogy szíven viseli üdvösségünket, hogy ártatlanságot és igazságosságot vár el tőlünk, s hogy a legfőbb erény embertársainkon segíteni, s a közjóért életünk feláldozásával is mindent megtenni.

Latin nyelvű margináliák és aláhúzások egész sora bizonyítja, hogy ifjabb Varsolczi János a legteljesebb egyetértéssel olvasta ezeket a sorokat. Ráadásul nyoma van annak is, hogy az olvasottakat összhangban látta unitarizmusával, s vallása megerősítésének tartotta. Aláhúzásai is jelzik, hogy örömét lelte az egy igaz Isten tiszteletére utaló megállapításokban, s egy helyütt a marginália is megfogalmazza ezt a tanulságot: „Nota gentes multitudinem Deorum coluisse et patronos, ad Deum unum tamen invocasse et fiduciam in eum collocasse”. (Jegyezd meg, hogy a pogányok segítők gyanánt sok istent tiszteltek, de csak az egy Istent hívták segítségül, és csak benne bíztak.) Ez a kötődés Bucer 1536-os felfogásához

²⁷ Balázs Mihály: *Egy erdélyi unitárius könyvről. Különleges kincs a Somogyiban*. Szeged. 23. évf. 2011. 14–17.

²⁸ A legutóbbi problémaérzékeny összefoglalás: Hamm, Berndt: *Faith Crossing Frontiers. The Editing of Martin Bucers Letters as an International Approach to an Atypical Reformer*. *Reformation and Renaissance Review*, 2007/9. 153–172.

igen figyelemre méltó. Ne feledjük, hogy a megszilárdult dogmatikát kiépített protestáns felekezetekben a Szentírás szövegére való hivatkozás következtében lekerült a napirendről az emberi szívbe írott természetes istenismeret, s gyanússá vált minden ilyen Erasmusra vagy másra hivatkozó elképzelés. Nem az unitarizmus egésze jelentett ez alól kivételt, hiszen jól ismert, hogy a szocializmus a leghatározottabban elutasította a *religio naturalis* meglétéből kiinduló teológiai rendszerek mindegyikét. Ebben az összefüggésben azt mondhatjuk tehát, hogy az a radikálisabb, nonadorantista antitrinitarizmus ragadható meg Varsolczi margináliáiban, amelynek alapvetését Jacobus Palaeologus teológiája teremtette meg, s amelynek megalkuvást nem ismerő mártírja lett Dávid Ferenc. Jóllehet ezeket a margináliákat élete vége táján, az 1620-as években írta le, bizonyosan ez volt a véleménye Altdorfban jártában is, s ezt is érdemes lesz majd figyelembe venni, amikor az itteni antitrinitarizmus szellemi térképét elkészítik az illetékesek.

A harmadik eset arra lehet roppant izgalmas példa, hogy a radikális eszmék milyen érdekes módokon vándoroltak a korai európai különböző régiói között. Ismeretes, hogy az 1560-as évek végén kialakult heidelbergi antitrinitárius kör létrejöttében fontos szerepet játszottak azok az erdélyi szentháromság-tagadó kiadványok, amelyek megcáfolására kapott megbízást Johann Sylvanus és Matthias Vehe-Glirius. Ezek a spanyol Servet és az olasz heterodoxia különböző képviselőinek gondolatait hatásos és jól felfogható rendszerben tartalmazó könyvek aztán éppen az ellenkező hatást váltották ki a cáfolásukra felkért teológusokból: a bennük megfogalmazott eszmék követői lettek. Közéjük tartozott az a sziléziai Martin Seidel is, aki ekkor latint tanított Heidelbergben, s aki – nyilván más olvasmányok hatására is – még társainál is radikálisabb gondolatok irányában indult el. A folyamatot részleteiben nem ismerjük, de irányát igen, hiszen már ekkor azért bocsátották el állásából, mert kétségbe vonta az Újszövetség tekintélyét. A szakirodalom szerint legkésőbb az 1570-es évek végére aztán megalakította *Origo et fundamenta religionis christianae* című művét, amely kéziratban terjedt Németországban, de eljutott Lengyelországba is.²⁹ A művet a szakértők a legradikálisabbak közé sorolják, amely sok mindent megelőlegez a felvilágosodás vallásfilozófiai és valláskritikai gondolataiból. Az első rész bibliakritikai megállapításokat tartalmaz, kétségbe vonja az evangéliumok szerzőségét, érve-

²⁹ A legutóbbi összefoglalás: Schröder, Winfried: Martin Seidel und seine Schrift *Origo et fundamenta religionis christianae*. In: Mulsow, Martin ed.: *Spätrenaissance-Philosophie in Deutschland 1570–1650. Entwürfe zwischen Humanismus und Konfessionalisierung, okkulter Traditionen und Schulmetaphysik*. Tübingen, 2009, 161–172.

ket hoz arra, hogy az általánosan elfogadottnál jóval később keletkeztek, majd kifejti, hogy Jézus földi királyságot akart létrehozni, s egyáltalán nem igazolható, hogy az ótestamentumi próféciaik benne teljesedtek be. A második rész tartalmazza a pozitív tant: minden ember számára természetes módon, kinyilatkoztatás nélkül adott egy olyan istenismeret (naturalis agnitio et cultus Dei), amely arra vonatkozik, hogy Isten létezik, s hogy cselekedeteink szerint jutalom vagy büntetés vár ránk a túlvilágon. Ennek elfogadása tehát elég az üdvösséghez, ez az igaz vallás, s az írott szövegek közül kizárólag a Tízparancsolatnak van fontossága: ennek az a szerepe, hogy az emberek által elfelejtett természetes tudást megerősítse. Mint a szöveggel foglalkozó újabb szakirodalom hangsúlyozza, ez az elképzelés radikálisan szakít minden felekezettel, s így elfogadhatatlan volt még a szociniánusok számára is. Ez világosan kiderült a kortársak számára is abból a levélváltásból, amely Fausto Sozzini követői és Seidel között zajlott le az 1580-as évek elején, s amely 1618-ban Rakówban nyomtatásban is megjelent. Felismerte ezt az a wittenbergi teológus, Jakob Martini is, aki az 1619-ben megjelent *De tribus Elohim* című művében átfogó képet adott szentháromság-tagadó eretnek-ségekről, s a cáfolat közben idézeteket is közölt ebből az értekezéséből.

Seidel művének autográf kézírata is ott volt az 1616-ban az altdorfi piacon elégetett eretnek művek között, s Dán Róbertnek a homályos mozzanatok ellenére is az erdélyi recepció roppant izgalmas epizódját sikerült körvonalaznia.³⁰ Kiindulópontja az a levél volt, amelyet az a Johann Vogel írt 1621-ben Péchi Simonnak, aki korábban az altdorfi kör egyik központi szereplője volt. A levelet a szenvedélyes forrásgyűjtőként és hamisítóként egyaránt ismert Kemény József jelentette meg 1844-ben a gyulafehérvári káptalan levéltárából, s eredetije azóta sajnos eltűnt, vagy elkeveredett. Kemény rossz híre ellenére sincs ugyanakkor alapunk azt feltételezni, hogy a szöveg hamisítvány lenne, ám ki vagyunk szorgálatva esetleges téves olvasatainak. Mivel Dán Róbert csupán tartalmi kivonatot adta, s eltekintett a nagyon nehezen hozzáférhető helyen megjelent szöveg újraközlésétől, célszerű itt adnunk a latint és annak magyar fordítását:

Magnifico et Illustrissimo viro ac summo Cancellario Simoni Pechy Johannes Avitus S.P. D.

Rediit ad nos ante mensem, post tot viarum ambages et tot discrimina rerum Joachimus Rasoribus, tuaque retulit nobis non minus pientissima, quam et laudanda vota, quibus erga veram, omnique fuco liberam ac puram veri soliusque Dei fidem duceris, meminitque impensis verbis desiderium tuum

³⁰ Róbert Dán: *Péchi Simon és az erdélyi szombatosok*. Budapest, 1987, 188–189. (Humanizmus és reformáció 13)

obtinendi illius manuscripti , cujus principia tua esse, eaque te perseveranter retenturum, ex interno convictus polliceris. Et ecce supervenit et alter tuus Zegedinus, juvenis sane non mediocriter in bonis literis versatus, medio cuius iterum, iterumque copiam manuscripti Martino-Seideliani, Fundamenta religionis christianae inscripti, Tibi transmitti urges et sollicitas. Et ea quidem laudanda Tua diligentia , qua Te in religione , quam jam Tuam fecisse scribis, consolidare quasi intendis. At res haec hic plena est periculi, noris namque optime, quanta asperitate , quanto fervore , quantaque importunitate his in oris, non ita diu adhuc omnes illi persecuti, quin et caeceribus (quorum malorum ea tempestate et ego particeps fueram) traditi fuerint, qui similia tentasse videbantur. Terret nos sane haec praeteritatum calamitatum memoria, et quo diligentius votis tuis satisfacere cupio, eo maior est in me recensensus aliquid audendi, quod olim iam adeo funestos se traxerat eventus. Interim tamen ne desiderium tuum hac in parte neglexisse videar, tradidi petitum opus (cuius autographum quinque abhinc annis Norimbergae, qua scriptam, ut ab omnibus dici solet Chripto–Socinianum, flammis publice injectum erat) supresso tamen tam eius titulo, quam et auctoris nomine, paginasque inverso ordine conglutinando, Zegedini Tuo, qui peractis jam his negotiis, fidissima sub comitiva, hodierna adhuc luce ad Te, patriosque tuos lares revertitur. Ex sincero, de caetero, animi, cordisque effectum Superos exoro, ut juvenis hic, quem laudabilis, taciturnaque sua praemissis commendare videtur modestia, iter suum felicibus omnino avibus peragere, salvusque et incolumis (de quo Te jam prospexisse scribis) domum reverti queat, ardentissima Tibi pro incolumitate, felicitateque Tua meo nomine allaturus vota, et desideria. Wittenbergae, ubi breves solum intendo nectere moras. VII Kalendis Aug. 1621.

Külső címzés:

Magnifico et Illustrissimo Viro D:D. Simoni Pechy, Summo Cancellario Celsissimi Principis Transylvaniae etc.

Lecta et irrotulata per Magistrum Joannem Sárosy de Poka, Prothonotarium m. p.³¹

Johannes Avitus üdvözetét küldi Péchi Simon főkancellárnak, a nemes és kiváló férfiúnak.

³¹ Graf Joseph Kemény: *Die Verkettung des einstens in Deutschland und Siebenbürgen in der Gestalt eines angeblichen Chripto-Socinianismus nicht lange bestandenen sogenannten Judaismus*. Magazin für Geschichte und alle Denk- und Merkwürdigkeiten Siebenbürgens. 1844/2, 418–428.

Sok viszontagság és nehézség leküzdése után egy hónappal ezelőtt ideérkezett Joachim Rasoribus, s elmondta, hogy milyen kegyesen és dicséretesen törekszel az egy igaz Isten tiszta és minden cicomától mentes hitére, s részletesen szólt óhajodról is, hogy hozzájuss ahhoz a kézirathoz, amely ezeket a magadéinak tartott alapelveket tartalmazza, amelyekhez, amint ígéred, teljes meggyőződéssel ragaszkodni fogsz. Időközben megérkezett egy másik küldötted, a Szegedinus névre hallgató, s nem akármilyen műveltségű fiatalember, aki által rendre sűrgeted, hogy küldjem el Martin Seidel *A keresztény vallás alapjai* című művének kéziratát. Dicséretes az az igyekezet, amellyel kitartani akarsz amellet a vallás mellett, amelyet a tiedének írsz. A dolog azonban nagyon veszélyes, hisz jól tudod, hogy milyen kegyetlenül, kíméletlenül és erőszakosan léptek fel itt egészen a bebörtönzésig elmenően mindazokkal szemben, akik hasonlókra törekedtek, s hogy a vihar idején nekem is kijutott ebből. Megrettent tehát minket az átélt viharok emlékezete, s minél inkább teljesíteni akarom kérésedet, annál többet gondolok arra a merészségre, amely olyan gyászos eseményekhez vezetett. De hogy mégis teljesítsem óhajodat, átadtam a kért mű másolatát (az autográfot ugyanis öt évvel ezelőtt elégették Nürnbergben a kriptó-szociniánusnak mondott írások között) Szegedi nevű emberednek, aki dolgai végeztével a legbiztonságosabb kíséret mellett tér vissza hazájába és a te lakhelyedre, oly módon azonban, hogy se a mű címe, se a szerző neve ne legyen olvasható, s a lapokat fordított sorrendben ragasztottam össze. Lelkem legőszintébb indulatával kérem az égietket, hogy ez a fiatalember, akit a mondottakon kívül dicséretes és csendes szerénysége is alkalmassá tehet erre a feladatra, épségben és sértetlenül megérkezzen, s átadja Neked az épségedet és egészségedet illető jó kívánságaimat is. 1621. július 26-án Wittembergben, ahol rövid ideig tartózkodunk.

Külső címzés: A nemes és kiváló férfiúnak, Péchi Simon Úrnak, Erdély fenéges fejedelme főkancellárjának

Elolvasta és továbbította Pókai Sárosy János aljegyző.

Mint látjuk, az akkor már kifelé legalábbis jó lutheránusnak látszó Vogel nagy nehezen szánta rá magát arra, hogy jóval a Soner-kör leleplezése után eljuttassa a Péchi által állhatatosan követelt szöveget. Annál figyelemre méltóbb, hogy megőrizte, de szempontunkból persze legalább annyira fontos, hogy Péchi Simon és környezete tudott erről. Mindez azt jelenti, hogy a kapcsolatok szakadozott volta ellenére az erdélyi antitrinitáriusok nagyon is informáltak voltak a Nürnbergben és Wittenbergben történekről. Közelebb férközhetnénk ennek részleteihez, ha sikerülne valamit megállapítanunk a levélben szereplő személyekről, de e tekintetben a legnagyobb bizonytalansággal kell számolnunk. Bi-

zonytalan már maga a Joachimus Rasoribus névalak is. Dán ezt nem látta problematikusnak, és egy helyütt zárójelben a *Borbély* névváltozatot is feltüntette, másutt a kancellár Wittenbergben tanuló embereként beszélt róla, megint másutt tévesen úgy értelmezte a levél befejező részét, hogy Rasoribus és a keresztnév nélkül szereplő Szegedi együttesen tért vissza Németországból.

A kézirat hiányában nem tehetünk mást, mint hogy jelezzük: nagyon szokatlanok és gyanúsak találjuk a Rasoribus alakot, s a legvalószínűbb arra gondolnunk, hogy a *b* betű tévedésből került bele, s Rasoriusról lehet szó. Bármilyen alak is állt az eredetiben, egyetlen ilyenre emlékeztetőt sem találunk a beiratkozottak között ebben az időben, tehát nem valószínű, hogy valamely Péchi által támogatott diákról van szó. Ezt nagyon valószínűtlenné teszi az is, hogy Wittenberg ebben az időben közismerten az antitrinitáriusok elleni küzdelem központjának számított, tehát nem lett volna taktikus oda küldeni bárkit a kancellár környezetéből. Ha azonban nem diákról van szó, szinte reménytelenné válik az azonosítása, s e reménytelenséget ellensúlyozandó jegyezzük meg, hogy a rendelkezésünkre álló dokumentumokban a Rasor vagy Rasorius névalak Péchi Simon társaságában akkor szerepel, amikor Johannes Literator Rasor Makkairól, azaz Makkai Nyírő János nyomdászról van szó, aki a kancellár támogatásával legendás ügyeskedések közepette nyomtatta ki Enyedi György *Explicationes*ének Toroczkai Máté által készített magyar fordítását. A bensőséges viszonyukra Tóth Kálmán³² által felsorakoztatott adatok közül csak azt emeljük ki, hogy a kancellár feleségének temetésén orációt tartott. Bár az 1621-es adatok megengednék azt is, hogy helyet szorítsunk életrajzába egy nyári németországi utazásnak is, ezt csak akkor feltételezhetnénk, ha a Joachim nevet is tévesnek tekintjük. Ráadásul a családban rajta kívül csak egy István nevű testvéréről tudunk, aki, mint láttuk, korábban megfordult Altdorfban. Annyi azonban bizonyos, hogy ez az esetleg további megbízatásokat is teljesítő németországi küldött beavatott volt, volt fogalma arról, hogy mit tartalmaz a kancellár által megszerezni akart kézirat.

A levélben szereplő másik személyről is csak annyi mondható el bizonyosan, hogy nem szerepel a beiratkozottak között. Bizonyosnak látszik az is, hogy ő későbben érkezett a kéréssel, s nem együtt távozott Rasorius-szal. Vogel láthatóan nagyobb bizalommal volt iránta, s mivel más Szegedi nevűt nem ismerünk a kancellár környezetéből, s az erdélyi antitrinitáriusok között is igen ritka, talán még azt sem tarthatjuk kizártnak, hogy a híres „kirajzás” következtében koráb-

³² Tóth Kálmán: *Könyvnyomtató Makkai Nyírő János deák*. In Szabó T. Attila – Jakó Zsigmond et al (szerk.): *Kelemen Lajos – Emlékkönyv*. Bukarest, 1957, Erdélyi Tudományos Intézet, 587–606.

ban a Felvidékre került Szegedi családok valamely sarjáról lehet szó. Ne feledjük, hogy a kancellár és környezete ebben az időben gyakran tartózkodik Kassán, s az ekkor már jó evangélikusként viselkedő Vogel nagyobb bizalma talán annak is szólhat, hogy Szegedi nem volt unitárius. Vogel soraiból ugyanis egyértelműen kiderül, hogy Szegedi Péchi egy levelét adta át neki, ez tartalmazta újra a sürgető kérést, s egyáltalán nem bizonyos, hogy a levél kézbesítője pontosan tudta, miről van szó. De talán a levél későbbi sorsa is erre utal, meg arra, hogy a postás nem tartozott Péchi legbelső bizalmi köréhez. Így történhetett meg, hogy a hazaérkezésekor már politikai kegyvesztettként börtönben ülő Péchi helyett a küldemény Bethlen és a kancellária embereinek kezébe került, hogy aztán a gyulafehérvári káptalan levéltárából akkor bukkanjon fel ismét, amikor 1638-ban terhelő bizonyítékokat kerestek az unitáriusok istentelenségére. A levelet megőrizték, Seidel kéziratáról azonban nem beszélnek az erdélyi források. (Történetünk szereplői közül csupán Vogel egy későbbi megnyilatkozását ismerjük. Az 1663-ban elhunyt teológus evangélikus iskolák vezetője volt, teológiai munkákat, zsoltáraparafázisokat írt. Nagyapja volt a nagy polihisztor Nicolaus Hieronymus Gundlingnak, akinek jó lutheránusként nyilatkozott egyszer meg Seidelről, azt sem titkolva el, hogy egykor ismerte. Azt mondotta tehát Gundlingnak, hogy Seidel „...nem akart sem keresztény, sem zsidó, sem török lenni, hanem csupán a természeti teológiát akarta követni, s úgy vélte, elegendő, ha valaki a tízparancsolat szerint él, nem azért, mintha ezek Istentől származnának, hiszen ezek csak a zsidókra vonatkoznak, hanem azért, mert ezek összhangban vannak a természet fényével...”)³³

Azt mondhatnánk, hogy a dokumentumok pusztulása kelet-közép-európai történeté teszi a Seidel recepcióról elmondottakat. A műről legutóbb értekező, s a kontextus felvázolásakor finom észrevételeket tevő Winfried Schröder ugyanakkor mintha nem érezné, hogy milyen hatalmas erőfeszítésekkel próbálták az itteni kutatók az elmúlt évtizedekben feltárni a hajdani szellemi erjedésnek valamiképpen mégiscsak megmaradt nyomait. Idézzük egyik megállapítását: „Ha az ember keres, még mindig rábukkanhat valami ismeretlenre. Erdély német kultúrához tartozó területén a magyar kutatók újabban egy olyan korabeli

³³ „...weder ein Christ/ noch Jud/ noch Türk sei wollen/ sondern bloss Theologiam naturalem gehabt/ und dafür gehalten/ es wäre genug/ wenn er nach den zehn Gebotten lebte/ nicht darum/ dass sie von Gott wären gegeben worden/ als welche diesfalls nur die Juden angingen/ deren Policye längst vergangen/ sondern dieweil sie mit dem Licht der Natur überein kämen.” A nyilatkozatot egy későbbi forrás őrizte meg: Johann Moller, *Homonymosopia historico-philologico-critica, sive Schedisma...*, Hamburg, 1697, 465.

könyvet fedeztek fel, amelynek címe *Disputatio inter Theologum et Philosophum...*³⁴ Christian Francken említett művét valóban egy brassói szász fiatal ember őrizte meg, hogy aztán nem egészen világos körülmények között Wrocławba kerüljön, ahol Keserű Bálint több éves szisztematikus kereső munka eredményeképpen fedezte fel. Nem véletlenül került azonban egy brassói szász diák kezébe, hanem egészen bizonyosan abban a kolozsvári unitárius közegeben történhetett ez meg, amellyel kapcsolatba került. Nem elég tehát tudatosítanunk, hogy a késő reneszánsz időszakában kibontakozó titkos kéziratos irodalom megkerülhetetlenül fontos előzménye és forrása volt az európai felvilágosodásnak. Azon kell munkálkodnunk, hogy legalább a kérdéskör szakembereivel elhites-sük: az antitrinitarizmusnak az a válfaja, amely Erdélyben kialakult, nem mellé-kesen és véletlenszerűen volt melegágya az ilyen törekvéseknek, hanem a létező felekezetek között a legtovább volt képes ilyeneknek legalább részleges befogadá-sára.

³⁴ „Wenn man gräbt, findet man immer noch unbekanntes. Im deutschem Kulturseg-ment Transylvaniens haben ungarische Forscher jüngst ein etwa zeitgleiches Buch ent-deckt, da den Titel *Disputatio inter Theologum et Philosophum...*” Schröder, *Martin Sei-del...*, 171–172.